

Anne-Lise Head-König

Atyai hatalom, házasság és a földbirtok öröklése a rurális Svájcban (1860–1960)

BEVEZETÉS

A földművelés Svájcban és a legtöbb nyugat-európai országban döntően családi vállalkozás volt. A rendszer pontos működésének megértéséhez alapvető fontosságú, hogy mind a családi kapcsolatokat, mind a birtok generációk közötti átadását tanulmányozzuk. A második világháborúig azokban a rurális régiókban, ahol az ipar nem játszott jelentős szerepet, a svájci családrendszer domináns vonásai a kései házasságkötés és a házasulatlan fiatalok nagy aránya volt.

A szabályok azonban, amelyek meghatározták, hogy melyik gyerek viszi tovább a családi gazdaságot, igen jelentős eltéréseket mutattak a különböző településeknél, hisz mindegyik kantonnak saját örökösödési törvényei és öröklési szokásjogai voltak. Egészen 1907-ig, az első svájci polgári törvénykönyv elfogadásáig – és 1912-es hatályba lépéséig –, amely egységesebb megközelítést biztosított a családi gazdaságok továbbörökítése terén Svájcban, legalább három öröklési rendszer létezett, és mindegyiknek jelentős kihatása volt mind a házasságra, mind a családszerkezetre. Néhány kantonban az egyenlően osztó öröklést gyakorolták rendszerint, és ezt folytatják napjainkig. Ezeken a területeken a fiúk és a lányok egyenlő arányban örökölték a földet (különösen néhány hegyvidéki régióban, mint például Valais és Graubünden). Néhány más kantonban, bár minden gyermeknek joga volt az öröklésre, a fiúk – akik egyenlő arányban örökölték – azonban nagyobb részt kaptak az örökségből, mint a lányok, s az öröklés során a földet a fiú utódok között osztották fel. Voltak ezeken kívül olyan kantonok, ahol a törzsöröklés volt érvényben, azaz csak egy örökös – majdnem kizárólag fiú – vette át a birtokot. De ezen a három rendszeren belül szokásosak voltak az olyan megegyezések, amelyek vagy a családi gazdaság egyre kisebb egységekre való felosztásának megakadályozását célozták, vagy a gazdaságot az egyik, meghatározott fiúörökösnek kívánták átadni.

Az első két rendszeren belül, ahol nem nyílt lehetőség az iparban való elhelyezkedésre, a második világháborúig a házasulatlanok magas aránya és a kései házasság volt a meghatározó. Meg kell azonban említenünk, hogy a második típusú rendszerben olykor egy komplexebb minta is megfigyelhető volt. Ebben az esetben az volt a tendencia, hogy egy fiú utód vegye át az egész családi gazdaságot, miután a további örökösöket kizárták az öröklésből – emiatt e rendszert

egy történész pszeudoegalitáriusnak minősítette. Néhány más régióban a törzsöröklés volt érvényben a 20. század közepéig, a gazdaság örököse azonban változhatott: lehetett a legidősebb (*majorat*), mint például Zug kantonban vagy a legfiatalabb (*minorat*), mint Bern kantonban.

A már említett svájci polgári törvénykönyv azt célozta, hogy biztosítsa a családi gazdaságok mint életképes egységek fennmaradását (egy „nagy” gazdaságnak abban az időben, svájci mércével mérve, az számított, amelyik meghaladta a 10 hektárt), és ez együtt járt néhány, a családi gazdaság átadására vonatkozó öröklési törvény elfogadásával. A svájci szövetségi törvénykönyv megalkotásakor főként néhány rurális kanton létező törvényein alapult, és ezeknek az ősi, kantoni eredetű törvényeknek a terméke volt.

A VIZSGÁLT RÉGIÓ: A LUZERN-HINTERLAND

Luzern-Hinterland egy olyan régió, amelyben alföldi és hegyvidéki családi gazdaságok is találhatóak, különösen igaz ez Willisau-Land faluközösségére, ahol a tengerszint feletti magasság 536 és 1050 méter között változik. 1888-ban 311, 1929-ben 308, 1965-ben 292 kisgazdaságból állt, s 1965-ben egyharmadukat hegyvidékiek nyilvánították, így külön pénzügyi támogatást kaptak a szövetségi kormányzattól.¹

Tanulmányomban a mezőgazdasági kisüzemek generációk közötti öröklődésének körülményeit vizsgálom az 1860-as évektől az 1960-as évek végéig, és azokat a stratégiákat, amelyeket e kisüzemek tulajdonosai alkalmaztak, hogy biztosítsák a családi gazdaság folytonosságát. A családi gazdálkodás ebben az összefüggésben nemcsak egy földbirtok megművelését jelentette, hanem – erős érzelmi kötődéssel – azon a földön való gazdálkodást, amelyen az idősebb nemzedék visszavonulása előtt gazdálkodott. A vizsgált időszakban a földtulajdon öröklési feltételei – demográfiai és társadalmi-gazdasági tényezők miatt – jelentős változásokon mentek keresztül. Így például a családi gazdaságok háztartásfőinek várható élettartama megnövekedett, csakúgy, mint a potenciális, a felnőttkort megélt örökösök száma. Az állami beavatkozások szintén egyre növekvő mértékben korlátozták a kisgazdaság vezetőjének autonómiáját: ezek egyebek mellett érinthették a gazdaságban maradó, ott dolgozó felnőtt fiúk és leányok pénzügyi kompenzációját, a gazdaság átadásának időpontját és a tulajdonos döntési szabadságát, hogy annak juttassa a birtokot, akit a legmegfelelőbbnek tartott.

Elemzésemben elsősorban a megfelelő születési, házassági és halálozási anyakönyvekre és a földhivatal nominális kataszteri irataira (*Kadaster*) támaszkodtam, amelyek lehetővé tették a gazdaság tulajdonosainak és családjainak azonosítását. A kataszteri dokumentációból két változat maradt fenn, melyek kismértékben eltérnek egymástól, az egyiket a községi, a másikat a kantoni levéltárban őrzik, s közülük mindvégig az előbbit használtam. Ezt a forrást, amely egy meghatáro-

¹ *Eidgenössische Betriebszählung*, 1965. szept.

zott időpontban lehetővé teszi a földbirtokok tulajdonosainak azonosítását, ki kellett egészíteni az adásvételi szerződésekkel (*Kaufverträge*), hogy a tulajdonátadások időbeli változásait is tanulmányozni lehessen. A *Kaufverträge*-irategyüttes többértelmű megjelölés, mert a földbirtok-tranzakciók mindegyik típusára vonatkozott, azokra is, amelyek ugyanabban a családban maradtak (eladáson, öröklésen vagy az örökösöktől való kivásárlás útján), s azokra is, amelyeket nem rokon magánszemélyeknek juttattak piaci értékesítés során. A *Kaufverträge*-iratok tükrözik a gazdaság szervezésének és oszthatatlanságának általános jellegzetességeit, így például bizonyos években, különösen a 19. század legvégét megelőzően, nem említik a gazdaság méretét a tranzakció időpontjában, de megerősítik, hogy annak területe akkora, amekkora mindig is volt („...wie von alters her...”).

Égészen a második világháborúig meghatározó jellegzetesség volt e régióban a parasztszaladók magas termékenysége, amelyre egy sor, az örökkléssel és az utódlással kapcsolatban álló probléma visszavezethető. A régió további sajátossága, hogy a tulajdonos gazdák egy egységben kívánták fenntartani gazdaságukat, elkerülvén annak felosztását fiaik között. Könnyen belátható, hogy a legtöbb tulajdonos szándéka az volt, hogy csak egy fiúörököse vegye át a családi gazdaságot, melyet általában a tulajdonos művelt a családja segítségével. Csak a nagyobb gazdaságok alkalmaztak bérmunkát a családi munkaerőn felül. Nagyon alacsony volt a bérbe adott gazdaságok száma, többnyire csak kivételes körülmények között, válsághelyzetben került erre sor, így például, ha a tulajdonos gazda meghalt, és kisgyermekes özvegye nem volt képes továbbvinni a gazdaságot. Az 1930-as években azonban az is megfigyelhető, hogy néhány csődbe ment gazdaságot, felvásároltak, de csak mint földbe történő befektetést. Ilyenkor a gazdaságot a továbbiakban már nem az eredeti tulajdonos működtette. Az 1. táblázatban látható, hogy azoknak a gazdáknak az aránya, akik saját földjüket művelték, nagyon kismértékben változott 1939 és 1985 között. Egy további sajátossága a régióknak, hogy a gazdaságok mérete az 1980-as évekig – Svájc többi régiójához viszonyítva – általában meghaladta az átlagot, ekkor egy gyökeres átszervezés nyomán a többi régió átlaga is nőtt, s utolérte a vizsgált területét.

1. táblázat

A gazdaságok tulajdonosainak aránya, akik többnyire a saját földjükön gazdálkodnak²

Év	A gazdaságok száma	A gazdák aránya, akik saját földjeiket művelik (%)
1939	298	83
1955	288	86
1965	255	82
1985	224	86

² Forrás: *Recensements fédéraux des entreprises: Les exploitations agricoles.*

FŐ VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ÉS KÉRDÉSEK

Hogyan tudta a mezőgazdasági népesség fenntartani a termékenység magas szintjét egy egalitárius öröklési rendszerben anélkül, hogy csökkent volna a gazdaságok száma és üzemmérete? Hogyan rendezték az idős gazda és felesége visszavonulását, amikor a családi gazdaság irányítását átadták a következő generációnak?

A svájci örökösödési törvény szerint a gazdaság nem volt közös tulajdona a gazdának és feleségének, a végső rendelkezési jog a családi gazdaság működtetését illetően az aktív gazda vállán nyugodott, s azt csak nagyon kevés, meghatározott esetben – felnőtt fiúörökös hiányában – ruházta át nőre, a feleségére vagy a leányára.

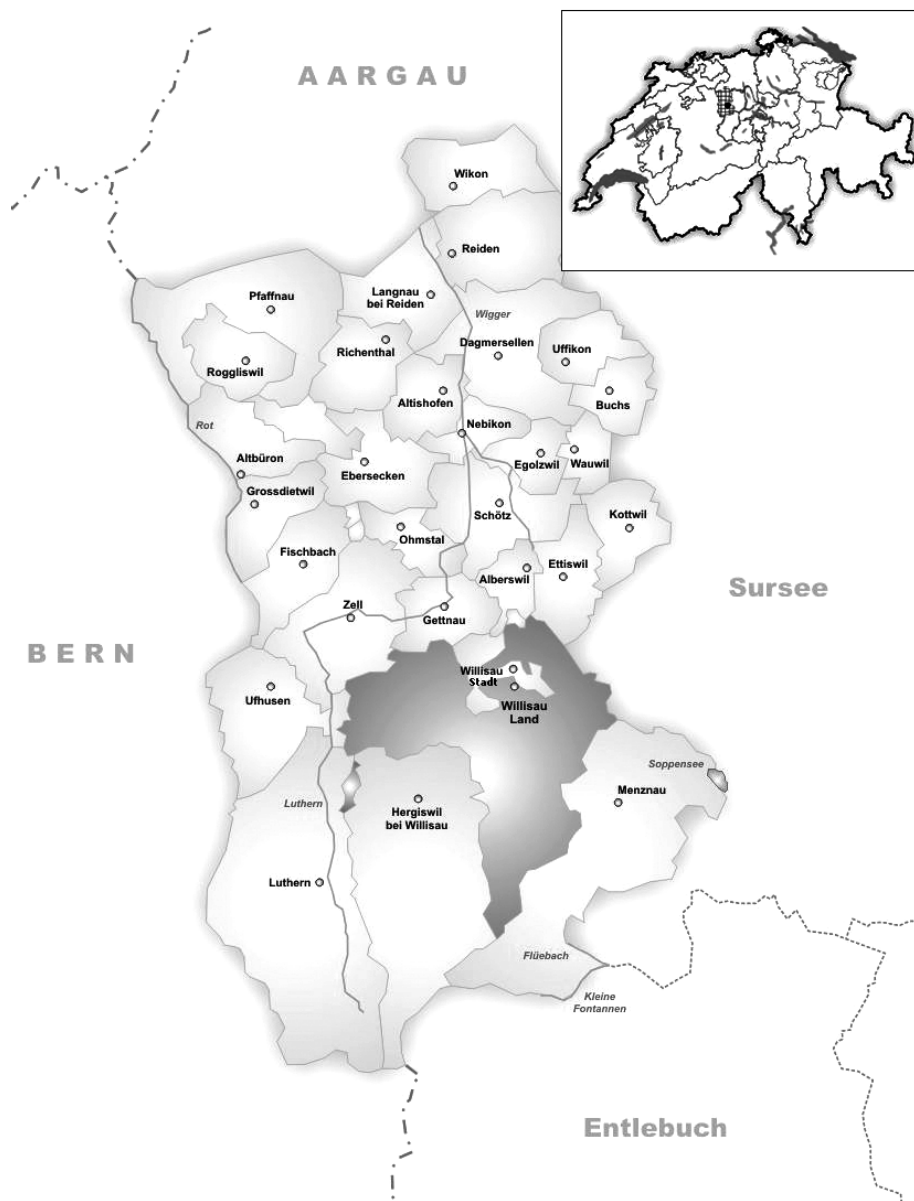
A mód, ahogy az örökös átvette a gazdaság irányítását, kihatott a család-szervezetre, s azokra a feszültségforrásokra, amelyek az utód és a szülők között keletkezhetnek, még akkor is, ha a megfelelő szerepeket világosan meghatározták a visszavonulási szerződésben, miután az apa eladta a gazdaságot a fiának. Az új tulajdonos és testvérei között is keletkezhetnek feszültségek, hisz utóbbiak zokon vehették, ha a birtokátadás során hátrányos helyzetbe kerültek.

Egy további fontos tényező, amelyet fontos figyelembe venni, hogy a munkamegosztás következtében egy kiscsalás nem lett volna fenntartható a női munka nélkül, bármennyire alulértékelt és alábecsült volt is az. Habár a történészek általában feltételezik, hogy a háztartással kapcsolatos munkát többnyire a gazda felesége végezte, ami az esetek többségében valóban megfelelt a valóságnak, egyes családi megegyezéseknél azonban megfigyelhető, különösen, ha az örökös nem volt fiatal és korábbról megszokta, hogy fivéréivel és leánytestvéreivel a családi gazdaságban az időközben elhunyt apa irányítása alatt dolgozzon, hogy egy hajadon maradó leánytestvér olykor szintén átvehette az elhunyt anya helyét.

Amikor a gazdaság átadásra került a kijelölt örökösnek, az új gazda testvérei két lehetőség közül választhattak. Az egyik, hogy elhagyják a családi gazdaságot és bérmunkások lesznek, de ez legtöbbször számukra lefelé irányuló társadalmi mobilitást jelentett, s ennek megfelelően korábbi társadalmi státuszuk elvesztését. A másik lehetőség az volt, hogy a családi gazdaságban maradnak, azzal a két kikötéssel, hogy nem házasodnak meg és a gazdaságban hajlandók alárendelt helyzetben, cselédeként vagy mezőgazdasági munkásként is dolgozni. Néhány nagyon ritka esetben a parasztbirtokot két fivér örökölte egyenlő arányban. Ilyen közös tulajdonlás esetén a fivérek egyike nőtlen maradt, s idős korában eladta részét házas fivérének cserébe egy olyan visszavonulási szerződésért, amely lehetővé tette számára, hogy haláláig a családi gazdaságban maradjon.

1. térkép

Luzern-Hinterland és Willisau Land

AZ ÖRÖKÖSÖDÉSI TÖRVÉNY LUZERN KANTONBAN A SVÁJCI POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV BEVEZETÉSÉIG (1912) ÉS AZ 1912-ES TÖRVÉNY HATÁSA

Luzern kanton különböző 19. századi örökösödési törvényei kivétel nélkül fenn tartották azt az elvet, hogy minden gyermeknek részesednie kell a szülői örökségből. A gyakorlatban azonban másként alkalmazták a törvényt a fiúk esetében, mint a lányoknál. A luzerni örökösödési törvény szerint az apai örökséget kilenc részre kellett osztani, melyből öt szokásosan a fiúkat, négy pedig a lányokat illette meg. De azt is kikötötte, hogy az összes ingatlan a fiúkra száll, s hogy ezeket a földbirtokokat igen mérsékelt áron kell felértékelni (a *mérsékelt* definícióját azonban soha nem tüntették fel a törvényben). Csak a testvérek közötti nézeteltérés esetén értékelték fel hivatalosan a földbirtok részeit, s ekkor a gazdaságot képező ingatlanokat 25% kedvezménnyel kellett a fiúörökösök számára megvételre felkínálni. Ezek az eltérő gyakorlatok a fiúk és a lányok vonatkozásban egyáltalán nem voltak szokatlanok Svájcban. A zürichi örökösödési törvény hivatalos magyarázatában Ullmer utalt rá, hogy a törvényi szabályozás³ mögött meghúzódó szándék hátterében az állt, hogy miután a fiúörökösök voltak elsősorban felelősek a család fennmaradásáért, az ő joguk és kötelességük volt, hogy egy kedvezményes áron a saját kezelésükbe vegyék a családi földbirtok tulajdoni részeit.⁴ A családi gazdaság alacsonyabb értékét annak révén eszközölték ki, hogy csökkentették az aktuális piaci értékét (*Verkehrswert*) annak hatoda és negyede közötti résszel, olykor a harmadával is, de az ár nem lehetett kevesebb, mint a családi gazdaságot terhelő adósságok összege. Azonban, ahogy a luzerni törvény is megerősítette a fiúörökösök közötti egyenlő részesedést, a – felnőtt – fiúk mindegyike remélhette, hogy egy napon megörökölheti a családi gazdaságot. Ésszerűnek látszik azt feltételezni, hogy az örökös kijelölése hosszú és gyötrelmes vitákhoz vezetett a családon belül. A törvényben végrehajtott változás és ez a tényező együttesen részben magyarázhatja, miért volt olyan csekély az *inter vivos* [az apa, illetve a tulajdonos életében történő] vagyonmegosztás, birtokátadás a 20. század fordulója után is, miként az az 1934. évi, a családi gazdaságok öröklését taglaló felmérésből kitűnik.⁵

Az 1912. évi svájci polgári törvénykönyv bevezetésével azt szerették volna elérni, hogy a családi gazdaságok életképes egységekként maradjanak fenn. Ennélfogva a luzerni törvényi szabályozás, amely előírta az örökösök közötti egyenlő bánásmódot, tetszés szerint elhagyható volt. A svájci polgári törvénykönyv életbe lépésével, különösen a paraszti öröklésre vonatkozó cikkelyei miatt, a tulajdonos gazda számára egyszerűbbé vált a családi gazdaság átruházása az általa kiválasztott

³ Azaz a fiúörökösök azon kiváltsága, hogy a gazdaságot az éves bevételen alapuló csökkentett felbecsült értéken vehessék át.

⁴ Ullmer 1878.

⁵ *Besitzwechsel* 1934: 78. Ha a családtagok közötti tulajdonátadásokat vesszük számításba (csak a főállású agrártermelőket véve figyelembe), akkor az *inter vivos* tranzakciók aránya 1900-ban 31,6%, 1901 és 1930 között 35,7% és 1931 és 1934 között 32,8% volt.

fiúörökösre vagy a törvényi folyamodás, hogy az egyik fiú nevére írják át a gazdaságot. A problémák azonban nem szűntek meg, ha a fiúk nem értettek egyet az örökös személyével. A törvény szerint az örökösnek kellett a leginkább alkalmasnak lennie a gazdaság átvételére, s a személyes tulajdonságok, mint a jellem, a jó hírnév, az egészség és a jó munkabírási fontosabbak voltak, mint az életkor vagy a születési sorrend, s nem volt szükségszerű, hogy arra a fiúra essen a választás, aki addig az apjával együtt dolgozott. Jóllehet magától értetődő volt, hogy csak azok a fiúk kerülhettek szóba, akik vállalták, hogy maguk is dolgoznak a családi gazdaságban.

Az örökösök közötti vitás esetekben a 20. század közepéig a fenti szempontokat vették figyelembe a Svájci Szövetségi Bíróság legtöbb döntésénél, és a törvényhozásban három alapvető követelményt emeltek ki.

Elsőként azt, hogy a családi gazdaság egységét fenn kell tartani, az nem forácsolható kisebb méretűre annál, mint amelyet az adott kanton törvénye meghatározott. A szabályozás, amely meghatározta az üzemképes családi gazdaság méretének minimumát, jelentős eltéréseket mutatott, mert ennek fontos politikai, társadalmi és gazdasági következményei voltak. Következésképpen a polgári törvénykönyv rendelkezéseit soha nem hajtották végre néhány hegyvidéki kantonban – mint például Valais és Grisons –, ahol a régi hagyományból következően az osztó öröklés maradt a norma. Ilyen hegyvidéki régiókban a rendszeres felosztást tartották az egyedüli lehetőségnek arra, hogy a következő generáció is megházasodhasson és új, független háztartást alapíthasson, itt néhány földdarab akár 60 négyzetméteres parcellákra is felosztható volt. Svájc középső részén azonban más volt a helyzet. Luzern kantonban a minimális méretet 3,6 hektárban, míg Nidwaldban 4 hektárban szabták meg a földhasználatától függően.

Másodszor, elkerülendő a nagymértékű eladósodást, a gazdaságot az éves hozam alapján kellett felértékelni (*valeur de rendement*), amely messze a piaci ár alatt volt. Ez arra szolgált, hogy megakadályozzák a már létező magas szintű eladósodottság további drasztikus növekedését, miután az örökös számára túlságosan költséges lett volna, hogy piaci áron vásárolja meg más családtagok örökrészét.

És végül fontos volt, hogy a gazdaság továbbra is családi kezelésben maradjon, mely feltétel hosszú időn keresztül hallgatólagosan érvényesült, de a 20. század közepi törvénynek már kinyilvánított célkitűzése volt.⁶

A TERMÉKENYSÉG MAGAS SZINTJÉNEK FENNMARADÁSA A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG ÉS ENNEK HATÁSA A GAZDÁLKODÁSRA ÉS A TULAJDONOS CSALÁDJÁRA

A 20. század közepéig Willisau-Land paraszti közösségénél a termékenység szintje egyike volt Svájcban a legmagasabbaknak. E faluközösség népessége nagyon lassan reagált a csecsemő- és gyermekhalandóság 19. század végén és a 20. század

⁶ Loi fédérale [...] 1951, különösen a 6–11. cikkelyek.

elején bekövetkező gyorsuló csökkenésére. Így a 19. század utolsó negyedében a családrekonstrukció eredményei azt mutatják, hogy a házasság első tíz évében a családokban még mindig átlagosan 5,12 gyermek volt, és így a demográfiai nyomáshoz való alkalmazkodás többnyire a házas nők arányának (nupcialitás) változásán és az elvándorlásban érhető tetten. Willisau kerületben a 45–49 éves férfiak 25,9%-a nem volt házas, a hasonló korú nőknek pedig a 18,2%-a volt hajadon 1910-ben. Egy ilyen korlátozó rendszerben, ahol a házasság és a családalapítás csak nagyon kevés testvér számára vált lehetővé, komplex háztartások jöttek létre, ahol egy házas fiú élt együtt a szüleivel és néhány házasulatlan fivérével és lánytestvérével.

Az igen magas házas termékenység rendkívüli állandósága, és a házasulatlanok nagy aránya a 20. század közepéig legfőképpen két tényezőnek tulajdonítható.⁷ Egyrészt a katolikus egyház mindvégig erőteljes hatása, amelyet az 1930-ban és 1940-ben született nemzedék még mindig felemlít, és amely eleve kizárta a születéskorlátozásról szóló eszmecserét és annak alkalmazását. Másrészt nem szabad megfeledkeznünk magának a társadalomnak a konzervatív beállítottságáról és arról a törekvésről, hogy a családi birtokot osztatlanul őrizték meg. A katolikus egyház hatása önmagában azonban nem lehet kielégítő magyarázat, ez jól lemérhető a protestáns földművesek demográfiai viselkedésén, akik az 1870–80-as években kezdtek bevándorolni a közeli protestáns Emmentalból. Az ő családjaik az 1930-as években majdnem olyan létszámúakká váltak, mint a katolikusokéi.

A nagy létszámú családok magától értetődően növelték a versengést a testvérek között, akik át kívánták venni a családi gazdaságot. Véletlen mintavétellel kiválasztott 22 családi gazdaság vizsgálata alapján – melyek 1870 és 1929 között cseréltek gazdát – a túlélő gyermekek átlagos száma az öröklés időpontjában 7,36 volt, az 1930 és 1972 között öröklődő 19 gazdaság mintájában az átlag 6,57 gyerek volt. Willisau-Land sajtóságos demográfiai struktúrája jól szemlélteti a problémát és a szükségességét azoknak a stratégiáknak, amelyek lehetővé tették, hogy a mezőgazdasági kisüzem egy egységként öröklődjön.

Félretéve a kulturális és vallási motivációkat, vizsgáljuk meg a kiterjedt család következményeit egy gazdálkodó házaspárra nézve a 20. század első felében, amikor már majdnem minden gyermek megérte a felnőttkort. A tulajdonos gazda szempontjából ekkor a következők számítottak pozitív tényezőnek. Nagyobb volt a valószínűsége, hogy sikerül megfelelő örökösöt kiválasztania. Miután a fiúk és lányok sok esetben egyáltalán nem számíthattak fizetésre, elegendő olcsó családi munkaerő állt rendelkezésére – összehasonlítva a bérmunka költségeivel. Különösen, ha a gazdaság nagy vagy legalább átlagos méretű volt, gyakori szokás volt a sok gyereket, de leginkább a fiúkat visszatartani, hogy a gazdaságban segítő családtagként dolgozzanak. Ha a gazdaság kicsi volt, 14–15 éves kortól arra kényszerültek, hogy máshol találjanak munkát, s bérüknek egy részével

⁷ Kevés olyan svájci régió van, ahol az osztatlan öröklés és tulajdonátadás volt érvényben, s a házas termékenység ilyen magas szintje és a házasságot nem kötők hasonlóan magas aránya lett volna jellemző a 20. század közepén.

hozzájáruljanak a családi birtok fenntartásához.⁸ A saját családi gazdaságban való munkavállalástól eltekintve kevés munkalehetőség volt: az 1920-as népszámlálásban szereplő háztartások közel 30%-ának mintája alapján mintegy harmaduk (33,9%) alkalmazott családtagokon kívüli segédmunkaerőt.

A nagy létszámú családok számos kulturális és pszichológiai sajátossággal jellemezhetők. A családstrukturát patriarchálisabb formája tűnik ki az adatokból, amelyet a háztartásfő gazdák életkor szerinti bontása is alátámaszt (2. táblázat), valamint a rokon családtagok, a cselédek és néha a fogadott gyermekek jelenléte is megerősít.

2. táblázat

*A családi gazdaságok vezetőinek korcsoportonkénti megoszlása
(Willisau-Land, 1920)⁹*

Korcsoport	Ezrelék (%)
20–29	50
30–39	138
40–49	287
50–59	337
60–69	138
70 éves vagy több	50

Mintánkban egy családi gazdaságot működtető háztartás átlagosan 7,86 főt foglalt magába 1920-ban – és még mindig 6,52 főt, ha csak a szülőket és gyermekeiket vesszük figyelembe –, míg egy mezőgazdasági bérmunkás háztartása mindössze 3,27 főből állt átlagosan. A háztartások 23,1%-a volt kiterjesztett háztartás (extended household).

A sok gyermek egyúttal azt is jelentette, hogy a tulajdonos gazda el tudta halasztani a gazdaság irányításának átadását. Az apa és fiatalabb fiai közötti nagy korkülönbség szintén lehetőség biztosított az utódlás és a birtokátadás elhalasztására, mert fiatalabb gyermekeire még hosszabb ideig gondot kellett viselnie. Több oka is lehetett annak, hogy az apa vonakodott a visszavonulástól, elhalasztva a gazdaság átadását. Ez nem szükségszerűen a családi gazdaság irányításával volt összefüggésben, inkább azzal a felelősségérzettel, amelyet fiatalabb gyermekei felnevelése jelentett. Ebben az összefüggésben néhány szülő visszavonulási szerződése igen nyíltan fogalmaz: az örökösnek át kellett vállalnia fivérei és húgái oktatási költségeit 16 éves korukig, azzal a feltétellel, hogy ezt követően elhagyják a családi otthont. Végül, annak a valószínűsége, hogy az idős gazda és

⁸ Studer 1999: 44.

⁹ Forrás: 1920. évi népszámlálás (minta).

felesége egy jobb visszavonulási szerződést tud elérni, nagyobb volt, amikor számos örökös versengett a gazdaság átvételéért.

A fenti tényezők néhány nagyon fontos mellékhatása igen negatív következményekkel járt mind az örökösre, mind a gazdaságra nézve. A kései tulajdonátadás kihatással volt az egyéni életére csakúgy, mint a családi birtok gazdasági működőképességére. Az örökös házassági életkorának mintája alig változott az idők folyamán: későn házasodott, de miután a házastársa mindig néhány évvel fiatalabb volt, ezért ez alig befolyásolta jövőbeli családjának nagyságát. Az is egészen nyilvánvaló, hogy az örökös házassági életkorát gazdasági tényezők is befolyásolták, mint például az első világháború idején a mezőgazdasági termékek konjunktúrája s magas árai egyrésztől, s az 1930-as évek gazdasági válsága másrésztől (3. táblázat).

3. táblázat

Az első házasságkötés életkora a mezőgazdasági népesség körében (Willisau-Land)¹⁰

Időszak	Férfiak	Nők	Esetszám
1900	32.1	27.6	8
1918	28.7	27.4	14
1920–1922	31.8	25.0	22
1930	32.9	25.7	16
1936–1937	33.0	25.8	19
1959–1960	30.9	24.0	26

Az idős gazda csekély hajlandósága a birtok irányításának feladására csökkenthette az ösztönzést a termelési módszerek megváltoztatására vagy a termelési szerkezet átalakítására. Egyúttal gátolhatta az örökös innovatív készségét is miután az már nem volt fiatal, amikor végül örökölte a gazdaságot. Ahogy az 1920-as adatokból látható, az idős tulajdonosok még mindig vonakodtak átadni a gazdaságot velük élő házas fiaiknak. A háromgenerációs háztartásokban, ahol az idős tulajdonos még élt, nyolcból csak kettő adta át a háztartás vezetését fiának. A hat tulajdonos gazda, akik nem vonultak vissza, életkora 55 és 75 év között (átlagosan 66,3) mozgott.

Lehetetlen megállapítani, hogy a gazdaság potenciális örököse képes volt-e befolyásolni a családi gazdaság vezetését mielőtt az ő irányítása jogszerűvé vált volna. Amennyire megfigyelhető, sohasem volt egy olyan átmeneti időszak, amikor a gazdaságot az apa és a fia együtt, családi társulás formájában irányította volna, legalábbis ennek nem maradt írásos nyoma. Az öröklésből kimaradó fiúk házasságkötési esélyei igen korlátozottak voltak, lévén, hogy nem rendelkeztek saját jövedelemmel.

¹⁰ Forrás: házassági anyakönyvek (Willisau-Land)

Ebben a régióban a 20. század közepéig nem szabad megfeledkeznünk a nagy létszámú, többgenerációs családok még egy társadalmilag jelentős vonásáról. A család legfiatalabb gyermekei számára kritikus helyzetet teremthetett az árvává válás lehetősége: e válságos élethelyzet annak a kockázatával is együtt járhatott, hogy a gyerekek nem rokon nevelőszülőkhöz kerülnek. Ha összehasonlítjuk Luzern kanton a szomszédos kantonokkal, ahol a családok átlagos mérete kisebb volt, azt tapasztaljuk, hogy Luzern kantonban 1920-ban 43 ezrelék volt a nevelőszülőkhöz kihelyezett gyermekek aránya, míg Aargau és Bern kantonokban egyaránt 32 ezrelék.

AZ ÖRÖKLÉS ÉS A BIRTOKÁTADÁS MINTÁI ÉS HATÁSUK A CSALÁD ÖSSZETÉTELÉRE

A vizsgált időszakban a gazdaságok túlnyomó többsége a családon belül öröklődött, és a parasztbirtokok több mint kétharmadát soha nem adták el családon kívüli személynek. Ez azt jelenti, hogy az örökös a tulajdonos gazda fia vagy a korábbi tulajdonos rokona volt. A termékenység magas szintjének fennmaradása azonban megakadályozta, hogy a gazdaságok tulajdonosainak fiai földhöz jussanak. Ebben az összefüggésben fontos hangsúlyozni a várható élettartam növekedését: az örökös személy testvérei közül többen érték meg a felnőttkort a 20. század kezdetén, és a gazdaság tulajdonosának átlagos életkora is megnőtt. Utóbbi számára gyakran szükségszerűvé vált, hogy alkalmazkodjon a körülményekhez és beleegyezzen a gazdaság életében történő (*inter vivos*) átadásába. A birtok nagysága azonban meghatározta az átadás, illetve az öröklés módját, a kisméretű gazdaságoknál a gazda halála utáni (*post mortem*) öröklés maradt a leggyakoribb formája a birtok átruházásának. Vegyük szemügyre a három jellemző mintát.

A post mortem öröklés a 19. század végén és a 20. század elején (a svájci polgári törvénykönyv életbe lépését megelőzően)

A 19. század végén és a 20. század elején gyakran olyan bonyolult helyzetek is kialakulhattak, amikor az apa halála után számos örökös volt jogosult a gazdaság átvételére, de az elhunyt gazda nem készített végrendeletet – ez gyakran előfordult ebben az időszakban –, hogy kijelölje utódját. Hosszadalmas – akár hús évig is elhúzódó – stratégiai egyezkedéseket folytattak, hogy sikerüljön egy tulajdonos személyében megállapodni. Az első szakaszban a fivérek a törvény előírásai szerint kivásárolták leánytestvéreik örökrészeit, ami általában néhány hónappal azután történt, hogy örökségükhöz hozzájutottak, de amint alább látni fogjuk, a lányok fivéreiknél rendszerint rosszabbul jártak. A következő szakasz egy hosszú folyamat volt, amely sok évig eltarthatott, s célja az egyetlen örökös kijelölése volt. Ha több 15 és 35 év közötti fivér élt a háztartásban, akik többsége

a családi gazdaságban dolgozott, s közös fedél alatt lakott, a post mortem öröklés igen összetett és vitás helyzeteket teremtett. Attól függően, hogy hány fiúörökös volt, többlépcsős folyamat vette kezdetét a gazdaság jövőbeli örökösének kiválasztására. Ha három és hat között alakult az örökösök száma – ami nem számított ritkának –, néhányan társultak, hogy folyamatosan felvásárolják azok részét, akik a legkevésbé hajlottak a gazdaság átvételére. A folyamat végén a fennmaradó „társak” közül csak egy maradt, aki végül átvette a gazdaság irányítását. A 20. század közepéig a rendelkezésre álló források alapján lehetetlen meghatározni a végső kiválasztás előtt, hogy melyik fivér lesz jogosult arra, hogy örökölje a családi gazdaságot.

Post mortem öröklés és a kisgazdaságok a 20. században

Az 1960-as évekig a post mortem öröklés sokkal gyakoribb volt a kisméretű gazdaságok esetében, mint a nagyméretűeknél, s ennek nyilvánvaló gazdasági okai vannak. A kisebb gazdaságok átadását gyakran szándékosan halasztották el, mert ezek nem voltak elég nyereségesek ahhoz, hogy a már visszavonult szülőket is el-tartsák, kis méretűknél fogva nem biztosították három generáció számára a megélhetést a családi gazdaságban. Így a gazdaság átadása gyakran csak a tulajdonos halála után történt meg. Ez a rendszer bizonyos hasonlóságot mutat Uri kanton hegyvidéki településeivel, ahol a gazdaság szintén csak a tulajdonos gazda halála után került az örökös irányítása alá, aki a legidősebb fiú volt (*majorat-elv*). Mindez nagyon magas házasságkötési kort eredményezett a mezőgazdaságból élő férfiak csoportjában. Uriban a férfiak átlagos házasságkötési életkora 1920 és 1939 között 31,7 és 34,0 év között, míg a nőknél 26,0 és 27,4 év között alakult; 1940 és 1959 között a férfiaknál 32,5 és 35,4 év, míg a nőknél 25,1 és 28,1 év volt az első házasságkötés átlagos életkora.¹¹

Egy tipikus példa M gazdaság Willisau-Landban, amelyik a 19. század végén 7,29 hektárt, 1956-ban pedig 8,28 hektárt foglalt magában. A mezőgazdasági kisüzem gazdasági helyzete és a gazdaságból élő családtagok sorsa jól szemlélteti a magas termékenységi arányszám következményeit. A nagy kiterjedésű családok számos súlyos korlátozást alkalmaztak saját családtagjaikkal szemben. Demográfiai szempontból a cölibátus vagy a nagyon kései házasság volt a norma. Társadalmi-gazdasági szempontból, miután a családtagok aligha tudtak bármilyen szakmát kitanulni, társadalmi integrációjuk gyakran az elvándorlás kényszerével kapcsolódott össze, hisz saját szülőhelyükön maradván jóformán semmilyen lehetőségük nem volt arra, hogy munkát kapjanak. M gazdaságban az első, a vizsgálatba bevont öröklés 1911-ben történt, miután a tulajdonos meghalt. Az örökösök a haszonélvezeti jogot élvező feleség és hat gyermeke voltak. A gazdaságot két fiúra ruházták át egy bizonyos – közelebről nem meghatározott – összegért.

¹¹ Pfenninger 1984: 79.

Az ingatlanon lévő jelzálogi teher ekkor 23 199 frankot tett ki. Mindegyik leány – kettő közülük már házas volt – 1500 frankot kapott kárpótlásként. Az idősebbik örökös, Alois, 1916-ban házasodott meg 44 éves korában (a felesége 34 éves volt), s házasságukból nyolc gyermekük született. Négy évvel az öröklés után, 1918-ban, a birtokot terhelő jelzáloghitel 25 402 frankra emelkedett. A fiatalabb fiúörökös, Xaver, úgy határozott, hogy saját örökrészét a birtokból eladja bátyjának 15 900 frankért. Ekkor 44 éves volt, s még mindig nőtlen. Az adásvételi szerződésben kikötötték, hogy az eladás után még legfeljebb egy évig joga volt a családi háznál és gazdaságnál maradni, s erre az időszakra a hátsó nappali szobát foglalhatta el. Később Xaver szintén megnősült, de életének későbbi szakaszáról nem sikerült forrásokat találni.

1943-ban a gazdaság tulajdonosa, Alois 71 éves korában meghalt, hátrahagyva 61 éves özvegyét és nyolc gyermekét, öt fiút és három lányt. A gazdaság átadását 1955-ig elhalasztották, és a földbirtok közös tulajdonban maradt, melynek okát feltehetően a nagymértékű eladósodásban kereshetjük. A gyerekek anyja jogosult volt a családi házban maradni. A gazdaság örököse apjuk halála után képtelen volt megfelelő kárpótlást nyújtani fivéreinek és leánytestvéreinek. 1955-ben a gazdaságot 50 202 frank jelzáloggal a második fiútestvér vette át, aki szintén a családi birtokon dolgozott. Az anya és a négy testvér 12 000 frank kompenzációt kapott, viszont a három legfiatalabb testvér ismeretlen okból nem kapott kárpótlást.

Ennek a kis mezőgazdasági üzemnek és tulajdonosainak a helyzete 1955-ben tipikusnak mondható a régióra, mind a tulajdonos családjának házassági lehetőségeit, mind azok ingatag társadalmi-gazdasági helyzetét tekintve. Akik nem voltak jogosultak a gazdaság megöröklésére, arra kényszerültek, hogy elhagyják a farmot és gyakran arra is, hogy elvándoroljanak szülőfalujukból. Olyan munkát kaptak, amely nem igényelt különösebb képzettséget és csak kevés távlatot jelentett a munkalehetőségek területén. Olykor az özvegynek is el kellett hagyni otthonát, s a családi gazdaságot, ha nem rendelkezett visszavonulási szerződéssel. Alois nyolc gyermeke közül egyedül az egyik leánya volt az, aki 1955-ben férjhez ment. A leszármazottak, valamint az özvegy foglalkozása és lakóhelye a következőképpen alakult (1955-ben): a legidősebb leány (40 éves) szakácsnőként dolgozott Solothurn kantonban, a második leány (39 éves) mezőgazdasági cselédként dolgozott Willisau-Landban, csakúgy mint legidősebb fiútestvére (38 éves), aki mezőgazdasági napszámosként kereste kenyerét. A negyedik gyermek (a második legidősebb fiú, 37 éves) vette át a gazdaság irányítását, az ötödik gyermek a házas leány volt (35 éves), aki Baselland kantonban élt, s aki gondozta anyját, amikor a gazdaságot az egyik fiú örökölte. A hatodik gyermek (egy 33 éves fiú) Luzernben volt gyári munkás; a hetedik gyermek (33 éves, az előbbi ikerestvére) Solothurn kantonban dolgozott mezőgazdasági napszámosként, míg a legfiatalabb gyermek (30 éves) kifutófiú volt Zürichben.

A családi gazdaság *inter vivos* átadása és ennek hatása az örökös testvéreire

Az *inter vivos* birtokátadás jellemzőbb volt a közepes és a nagyméretű gazdaságokra. A vizsgált időszakban ez gyakoribbá vált a tulajdonosok várható élettartamának megnövekedése és az idősebb gazdát helyettesíteni képes megfelelő munkaerő szükségessége miatt.¹² Az átadás módja megfelelt annak a követelménynek is, hogy az idős házaspár visszavonulását biztosítsa. Röviden meg fogjuk vizsgálni az *inter vivos* birtokátadás következményeit a család különböző tagjai számára, de először tekintsük át azok helyzetét, akik nem voltak képesek arra, hogy részesedjenek a családi gazdaság alapját jelentő földbirtokból.

A nem öröklő utódok helyzete számos hasonlóságot mutat a kisebb gazdaságokból kiszorulókkal lehetőségeivel. Annak azonban jóval nagyobb volt a valószínűsége, hogy kielégítőbb módon integrálódjanak az agrártársadalomba, és esetükben az elvándorlás kényszere is kisebb volt. Akár azért, mert nem örökölték gazdaságot, akár azért, mert nem voltak képesek egy másikat szerezni, a testvérek nagy részének ez társadalmi státusa elvesztését jelentette. Az 1930-as évek jelentős változása, hogy körükben a házassulatlanok aránya csökkenő tendenciát mutatott. Sajnos nem állapítható meg bizonyossággal, hogy ezek a felnőtt utódok, akik mezőgazdasági cselédként vagy munkásként dolgoztak a szülői birtokon, és szüleik halála után is a családi gazdaságban maradtak, saját döntésük vagy a gazdasági szükségszerűség miatt nem házasodtak meg.

Valójában csak kevés fiú utód volt képes másik gazdaságot szerezni és azt továbbvinni. A legtöbb tulajdonos gazda számára a gazdaságban végzett munka, a nyereséges gazdálkodás szükségessége, a legeladósodottabb gazdaságokban hitelkamatok fizetésének kényszere, illetve az elegendő tőke hiánya nem tette lehetővé, hogy fiú utódjaiknak saját gazdaságot alapítsanak, illetve hogy a fiúk maguknak ilyet létrehozzanak.¹³ Három fő nehézséggel kellett szembenézniük azoknak a felnőtt fiú utódoknak, akik gazdaságra szerettek volna szert tenni, de apjuk haláláig a szülői birtokon dolgoztak. A szűkösen rendelkezésre álló föld miatt csak kevés gazdaság volt megvásárolható. Az örökös testvérei örökrészükért alacsony összegű kompenzációt kaptak, melyet el kellett adniuk annak a testvérüknek, akinek a gazdaságot átadták, s a nem megfelelő javadalmazás vagy annak hiánya miatt – amely a családi gazdaságokban tipikus volt – nem rendelkeztek elegendő megtakarítással.

A fő kérdés az, hogy a fiú utódok jelentős hányada miért dolgozott a családi gazdaságban annak ellenére, hogy nagyon kevés esélyük volt annak öröklésére, illetve apjuk halála után miért maradtak továbbra is ott mint testvérük cselédjei

¹² A gazdaságok tulajdonosainak legelterjedtebb felfogására az *inter vivos* örökléssel kapcsolatban az 1930-as és 1940-es években különböző svájci régiókban vö. Hauser 1984: 185. kk.

¹³ Volt azonban néhány feltűnő kivétel. Néhány, a 19. század végén bevándorolt tehető gazdának sikerült egymás után több gazdaságot felvásárolnia, melyeket a későbbiekben házassuló fiaiknak juttattak.

vagy munkásai. Több tényező játszhatott ebben szerepet. Egyszerűen lehetett egy bizonyos tehetetlenségi nyomaték, a hosszú megszokása annak, hogy csak ezt az életformát ismerték. Már iskolás koruktól fogva rendszeresen segíteniük kellett a családi gazdaságban, ami sok fárasztó feladattal járt együtt, az iskola befejezése után pedig elvárták tőlük, hogy folytassák korábbi szerepvállalásukat. Az első világháború előtt született és a két világháború közötti időszakban felnövekedett nemzedék számára ez egy recesszióval és a birtokok eladósodásával terhes, nehéz időszakot jelentett. Ekkor általános volt, hogy a teljes családi munkaerő-állományt mozgósították, hogy amennyire lehetséges elkerüljék külső bérmunkások alkalmazását.

Egy másik meghatározó tényező, hogy a mezőgazdaság erősen korlátozott foglalkozási lehetőségeket kínált, s ez inkább azt erősíti, hogy nem igazán volt más alternatíva a nem öröklő testvérek számára. Willisau-Landban kevés rendelkezésre álló munkalehetőség volt más gazdasági ágazatokban is. Az 1920-as népszámlálás szerint az aktív népesség több mint 70%-a még mindig a mezőgazdaságban dolgozott, és az összeírt háztartások mintegy 30%-os mintája alapján a háztartások 33,9%-a alkalmazott családon kívüli, nőtlen munkást. A második világháború előtt született generációk gyászjelentéseiből rekonstruálhatók az elhunytak életútjai, s ezek azt támasztják alá, hogy a tulajdonos gazdák fiainak és lányainak nem volt lehetőségük más szakmát tanulni, mint amelybe beleszülettek.

Miért nem kerestek a fiatal, nőtlen férfiak máshol munkalehetőséget? Vajon azért vonakodtak elhagyni a családi otthont, mert egészen addig, amíg apjuk át nem adta a birtokot egyik testvérüknek, továbbra is abban reménykedtek, hogy ők öröklik majd a gazdaságot? Azoknak a nős férfiaknak, akik nem kerültek be sem a gazdaság vezetői, sem annak potenciális örökösei közé, kicsi esélyük volt a megkapaszkodásra, sorsukat jól példázzák a mezőgazdasági napszámosok életútjai. Az anyagi források hiánya arra kényszerítette őket, hogy állandóan vándoroljanak a Willisau-Landot övező régióban megfelelő megélhetést keresve.¹⁴ Gyermekük különböző születési helyei tanúskodnak arról a bizonytalan megélhetésről és életformáról, amelyre családjukkal együtt kényszerültek, s melyet gyakran csak a közösségi segélyek révén tarthattak fenn. Az 1860-as években a helyi társadalom mintegy 30%-a szorult állandóan vagy ideiglenesen segélyezésre, többek között jelentős számú, átlagosan öt főből álló családok is. A 19. század utolsó évtizedében még mindig nagy volt a segélyre szoruló személyek aránya (mintegy 15%), és még az első világháború időszakában, valamint a húszas és harmincas években is 10–12%-ot tett ki. Ilyen körülmények között kérdéses, vajon azoknak a sorsa, akik elhagyták a családi gazdaságot és megházasodtak anélkül, hogy bármilyen birtokhoz juthattak volna, nem elbátortalanította-e inkább az otthon maradókat példájuk kövesétől.

Erre a lokális társadalomra az is jellemző volt, hogy a leányok sokkal inkább hajlandóak voltak elhagyni a települést, mint a nőtlen férfiak. A nemekre jellemző

¹⁴ Head-König 2005: 171. kk.

specifikus magatartásformák nagy egyensúlytalanságot okoztak a házassági piacon, és egyúttal magyarázatul is szolgálnak arra, hogy miért volt sokkal magasabb a 45–49 éves nőtlen férfiak aránya, mint a hasonló korcsoportbeli hajadonoké.

Feltehetjük azt a kérdést is, vajon azokat, akik nem örököltek, nem kezelték-e már a kezdetektől másként, és ez nem korlátozta-e munkalehetőségeiket és munkahelyválasztásukat? Két fontos szakasza volt a gazdaság öröklésének: az egyik, a szembetünőbb, a gazdaságnak és tartozékainak átadása, amely egy hosszú időszak tranzakcióival ért véget. De az öröklésnek volt egy megelőző szakasza is, amely a készségek, a tudás, a tapasztalat és az értékek átadását foglalta magában. Miután a gazdákkal nem készültek interjúk, nem tudjuk, hogy az idősödő tulajdonosok körében elterjedt volt-e, hogy az örököszt már életének korai szakaszában kiválasszák és felkészítsék a gazdaság vezetésére. A hivatalos szakképzés szintén szerepet játszhatott az örökös tudásának és képességeinek fejlesztésében. Vajon a szülők szívesebben küldték-e el a gazdaság jövőbeli tulajdonosát egy mezőgazdasági szakiskolába, mint azokat a fiú utódokat, akiknek a birtokon kellett maradni, hogy segítsenek apjuknak a gazdálkodásban? Természetesen egy ilyen döntés azt feltételezi, hogy az örököszt már idejekorán kiválasztják. A helyi mezőgazdasági szakiskola 1920 és 1943 közötti tanulóinak adatai megerősítik ezt a feltevést, még akkor is, ha a családi gyakorlatok jelentős eltérést mutattak. A 61 gazdasághoz tartozó 103 fiatal férfi harmadának fivére is szerepel az iskolai anyakönyvekben. Néhány esetben az összes fivér elvégezte az iskolát (hét fiútestvér volt a legtöbb). A gazdaságok kétharmadából azonban mindössze egy fiú járt a szakiskolába, ami arra utal, hogy az örökös kiválasztása már fiatal korában megtörtént és nem bízták a véletlenre, mint Svájc néhány más régiójában. Amdenben például (Szentgallen kanton) a gazdag parasztság körében a birtok átadásánál eléggé meglepő gyakorlatot követtek, melynek demográfiai következményei is voltak. A 20. század közepén még mindig az volt a szokás, hogy a szülők az utolsóknak megházasodott fiuknak adták át a gazdaságot, melynek eredményeként nagy volt azoknak a férfiaknak az aránya, akik nem házasodtak meg. Ők voltak az úgynevezett „vénlegények” (*die Altledigen*), akik arra vártak – a szokások ismeretében kevésbé meglepő módon –, hogy utoljára ők házasodjanak meg és örököljenek. A nem házasulók aránya magas volt, és a férfiak átlagos első házasságkötési életkora az 1880–1900 közötti 28,9 évről az 1950–1970-es időszakra 32,5 évre emelkedett.¹⁵

A harmadik tényező, amely korlátozta annak a lehetőségét, hogy egy felnőtt gyermek függetlenné váljon, és önálló háztartást alapítson, az az apa gazdaságában végzett munka pénzbeli ellentételezésének nehézsége vagy hiánya volt. A svájci polgári törvénykönyv életbe lépését megelőzően már hosszú viták folytak azon felnőtt gyermekek érdekei biztosításának szükségességéről, akik a családi házban éltek, és munkájuk ellenértéke, az általuk megtermelt jövedelem a gazdaság költségeinek fedezését szolgálta. Az 1912. évi polgári törvénykönyvben súlyt helyeztek arra, hogy ezek az utódok némi kárpótlást kapjanak, az úgynevezett

¹⁵ Wegmann 1971: 35. kk.

*Lidlobmt.*¹⁶ A parlament belátta annak szükségességét, hogy ezt az összeget akkor fizessék ki, ha az apa/tulajdonos meghalt vagy ha a gazdaság csődbe jutott, de nem fogadta el azt a cikkelyt, hogy ez akkor is megillesse őket, ha a gazdaság tulajdonosa megváltozott. Ez a döntés ellentétes volt a polgári törvénykönyv atyja, Eugen Hubernek az ajánlásaival, aki kitartott amellett, hogy a kizsákmányolás gyakran megfigyelhető a mezőgazdasági régiók paraszti társadalmában. Voltak olyan esetek, amikor néhány gyermek a gazdaságban maradt, és minden kárpótlás és fizetség nélkül dolgozott, míg testvéreik egy része elment vagy megházasodott, ahogy az a leányoknál gyakori volt. Néha, amikor a tulajdonos apa közeledett a nyugalomba vonulás idejéhez, úgy döntött, hogy eladja a gazdaságot figyelmen kívül hagyva azokat a fiait, akik ott éltek és dolgoztak.¹⁷

A társadalmi következmények nyilvánvalóak voltak azon gyermekek számára, akik egy bizonyos ideig vagy élethossziglan a családi gazdaságban dolgoztak. Meg voltak fosztva attól a lehetőségtől, hogy önállósuljanak, hisz nem volt olyan szabályozás, amely egy vonakodó apát arra kényszeríthetett volna, hogy halála előtt kifizesse örökrészüket. Csak a két világháború közti időszak törvényhozása írta elő, hogy ezt a kompenzációt akkor is ki kell fizetni, ha a gazdaság az örökös (új tulajdonos) kezébe kerül, de a kifizetéskor figyelembe kellett venni a gazdaság anyagi helyzetét. A svájci gazdaszövetség több alkalommal is eredmény nélkül próbálta elérni, hogy azok a gazdafüük, akik nagykorúvá válásuk után legalább 10 évet az apjuk gazdaságában dolgoztak, s a harmincas éveikben jártak, szintén kapjanak kárpótlást, hogy elhagyhassák a szülői gazdaságot, és önálló háztartást alakíthassanak.¹⁸ Miután a kompenzációt akkor kellett kifizetni, amikor a gazdaság az örökösre szállt, ezért ez gyakran a felnőtt gyermekek életének késői szakaszában történt meg, amikor az *inter vivos* birtokátadás már nem volt tovább halasztható. A fizetség azonban nem volt összehasonlítható a családi gazdaságon kívül végzett munkáéval, amelyet a „méltányos kárpótlás” néhány említése is tanúsít, s a lányokat megillető összeg mindig sokkal alacsonyabb volt, mint fivéreiké. Az érv, miszerint nem volt lehetséges elegendő tőkét felhalmozni egy gazdaság megvásárlásához, Willisau-Land példáján igazolható. Az 1860-as években a mezőgazdasági kisüzemi termelés, s a parasztgazdaságok még többnyire a helybeliek kezén voltak. De a nagyszámú csődbe jutott birtok miatt és az 1870-es és 1880-as évek mezőgazdasági reformjai nyomán a földbirtokpiac megélenkült, különösen a vállalkozó szellemű, fiatal emmentali gazdák hatására. A közeli Emmental régióban a törzsöröklés volt gyakorlatban, és a gazdaságokat gyakran a legkisebb fiú örökölte, de az örökségből kizárt testvérek kárpótlására kifizetett összegek lényegesen nagyobbak voltak, így a fiatal emmentali férfiak

¹⁶ Egészen jól megvilágítja a fogalom tartalmát, hogy Ausztriában ugyanezt a kifejezést cselédek bérére alkalmazták. A francia fogalom – *indemnité equitable* – kevésbé pejoratív.

¹⁷ Message 1904: 42; valamint a törvényelőkészítés a polgári törvénykönyvhöz (342. és 627. cikkelyek).

¹⁸ *Die Entschuldung* 1934: 6.

meg tudták szerezni azokat a birtokokat Willisau-Landban, amelyek nem helybeli családok kezén öröklődtek.¹⁹

A GAZDASÁG POTENCIÁLIS ÖRÖKÖSÉNEK POZÍCIÓJA

Ameddig az előző tulajdonos – az apa – nem kötött adásvételi szerződést, mind-egyik potenciális örökös státusa törvényileg biztosítva volt. Miután ebben a régióban a helyi szokásjog alapján sem kényszerült arra a vonakodó apa, hogy a gazdaságot az egyik, vele együtt dolgozó fiának adja el, ezért a potenciális örökös alkupozíciója nem volt szükségszerűen kielégítő, különösen, ha több, még nőtlen fivére élt a szülői házban. Az apa mindig dönthetett úgy, hogy egy másik fiával egyezik meg vagy akár egy harmadik félnek is eladhatta a gazdaságot.

Másrésztől a gazdaságnak biztosítania kellett az öreg gazdának és feleségének a – társadalmi helyzetüknek megfelelő – nyugalomba vonulás anyagi feltételeit a birtokon. Az 1970-es évekig, mindössze néhány kivétellel, az *inter vivos* öröklés tartalmazott egy nyugalomba vonulási szerződést, amelynek kedvezményezettje az idős pár vagy az özvegy szülő volt. Ezek a szerződések meghatározó befolyást gyakoroltak a családi kapcsolatrendszerre, hisz ki kellett elégíteni az idős pár igényeit, és ugyanakkor biztosítani az örökösnek és családjának az életképes gazdasági kisüzemet.

Feltehetjük a kérdést, hogy a potenciális örökös más foglalkozásra való felkészültségbeli hiányosságai nem szolgálhatnak-e magyarázatul arra az egyenlőtlen alkupozícióra, melyet a gazdaság tulajdonosa és örököse között olykor megfigyelhetünk, amikor a nyugalomba vonulási szerződést megfogalmazták; vagy az örökös azon hajlandóságára – még az 1960-as években is –, hogy elfogadja az aktuális feltételeket, még akkor is, ha azok némi bizonytalanságot tartalmaztak a gazdaság hosszú távú életképességének fenntarthatóságára vonatkozóan.

A GAZDASÁG ÖRÖKLÉSE ÉS A NŐK HELYZETE

Nagyon kevés szó esett eddig a nők helyzetéről a családi gazdaságban – jól indokolható okokból. Az esetek döntő többségében ugyanis a nők nem lehetnek a gazdaság tulajdonosai. Egy nő csak akkor örökölhette az apai birtokot, ha nem voltak fivérei vagy a fiútestvérek közül egy sem akarta a családi gazdaságot továbbvinni. Csak ezekben a ritka esetekben fordulhatott elő, hogy az asszonyok vagy férjeik bejelenthessék igényüket a gazdaságra, de a törvény hangsúlyozta, hogy ez csak akkor lehetséges, ha „képesek megfelelően vezetni azt”. Ez azt is jelenti, hogy az elhunyt gazda özvegye nem volt jogosult arra, hogy a gazdaság

¹⁹ Svájc sok más régiójában találhatunk gazdaságokat az emmentali *nem örökös utódok* kezén. (Head-König 2004: 106. kk.)

tulajdonosává váljon egészen addig, amíg a fiú vagy leány utódok képesek voltak a birtok irányítására.

Egy figyelemreméltó kivétel létezett azonban ez alól a szabály alól, és ez azokra a férfiakra vonatkozott, akik örökösüket vették feleségül. A mezőgazdasági sajtóban gyakran kihangsúlyozták, hogy egy nő, aki házasságának egész időtartama alatt a felesége – vagy az apósa – gazdaságában dolgozott, nem volt jogosult arra, hogy feleségének halála után a birtokot örökölje, s az örökös – saját gyermeke – kitehette a gazdaságból. Az ilyen özvegy férfi számára az egyedüli lehetőség, hogy továbbra is a családi gazdaságban maradjon, amikor más felnőtt leszármazottak voltak jogosultak a gazdaság öröklésére, az volt, ha az elhunyt tulajdonos végrendeletet készített a tulajdonlásból kizárt házastársa javára, amelyben biztosította számára a gazdaság hasznélvezetét. Hasonló helyzettel jellemezhető a túlélő özvegy is, de a törvény szerint ő a hasznélvezeti jognak csak a felére volt jogosult. Egy kivételt tettek ez alól a merev szabály alól, amikor is a tulajdonos halálakor az özvegyen maradt házastársnak még kiskorú gyermekei voltak. Ebben az esetben az özvegy férfi vagy az özvegy nő gazdasági és társadalmi okok miatt igényt tarthatott a gazdaságra. Úgy tartották, hogy ebben igen kockázatos lenne, ha az özvegyen maradt házastárs elegendő anyagi forrás nélkül maradna, hisz az elhunyt tulajdonosnak gyakran a kisgazdaság jelentette az egyedüli vagyont, melyet olykor az éves bevétellel egyenértékű adósság terhelt. Két érvt szoktak felhozni az ilyen birtokátadás igazolására. Az első érv az volt, hogyha a gazdaságot az egyik gyermeknek juttatják, akkor a többiek feltehetően a település segélyére fognak szorulni. A másik érv szerint lehetetlen a gazdaság örökösének előírni, hogy vállalja fivérei és leánytestvérei eltartásának, s későbbi önállósításának költségeit.

Eltekintve ezektől a különleges helyzetektől, a nőket kevésbé tekintették lényegesnek a gazdaság vezetése szempontjából, mint fivéreiket. A nők tehát nagyobb számban vándoroltak el szülőhelyükről endogén vagy exogén okokból, ahogy az a nemek arányának egyensúlytalanságából is kitűnik (4. táblázat).

4. táblázat

*A nemi arányok egyensúlytalansága Willisau kerületben a 20. század elején*²⁰

Korcsoport	Ezer férfira eső nők száma	
	1900	1910
15–19 éves	875	849
20–29 éves	872	896
30–39 éves	941	888

Az endogén tényezők között kell megemlíteni, hogy a nők jelenlétét a gazdaságban nem feltétlenül nézték jó szemmel, amikor az örökös megházasodott.

²⁰ Forrás: szövetségi népszámlálások.

Fiatal korukban cselédként vagy napszámosként szolgáltak Willisau-Landban, de akik idősebbek voltak és hajadonok maradtak, nehezen találtak megfelelő munkát, s kisgazdaságok tulajdonosaival házasságot kötve, a korábbi cselédek és napszámosok élete a továbbiakban is kemény munkával telt.²¹ A női migráció tendenciáit befolyásoló exogén tényezők közé tartozott a kiterjedtebb munkaerőpiac – jöllehet még mindig a szolgáltatások szektorában –, amely jobb lehetőségeket is kínált a mezőgazdasági kisüzemben végzett munkánál, ebben a tekintetben különösen a városi munkát és a rendszeres bérfizetés lehetőségét kell kiemelnünk. Miután a helybeli munkalehetőségek korlátozottak voltak, jelentős számú, elsősorban hajadon nő inkább máshol keresett munkát, gyakran mint házcseléd Luzernben vagy a régió más kisvárosaiban. Még a közepes és a nagyméretű gazdaságok esetében is csak nagyon kevés leány maradt otthon. Lehetséges, hogy a család maga is ragaszkodott ahhoz, hogy munkát vállaljanak háztartási cselédként, mert így jövedelmüket felhasználhatták a családi gazdaság költségeinek kiegyenlítésénél.

Valószínűleg jól reprezentálja ezt a helyzetet egy gazdálkodó család, F. G. példája. Az apa, aki a 20. század elején vett egy gazdaságot Willisau-Landban, 1941-ben hunyt el, 61 éves korában. Özvegye és kilenc gyermeke, négy fia és öt leánya maradt halála után a településen. Azok a megfontolások, amelyek az örökös kiválasztására vonatkoztak, lehetővé teszik, hogy meghatározzuk az elhunyt apa leszármazottainak lakóhelyét, foglalkozását és családi állapotát. Az öt leány közül az örökös kiválasztásakor már egy sem élt Willisau-Landban. Két leány férjnél volt, az egyik (32 éves) egy szomszédos településen, a másik (28 éves) Bern kantonban. A legidősebb leány (33 éves) Luzernben volt cseléd, a két legfiatalabb (21 és 22 évesek) pedig Schwyz kantonban dolgozott cselédként, de különböző településeken laktak.

* * *

Willisau-Landban a kisüzemi termelés alapjául szolgáló mezőgazdasági birtok családon belül tartása a vizsgált időszakban feltételezi, hogy mindig volt elég fiú utód, aki át szerette volna venni a családi gazdaság irányítását. Azt is feltételezhetjük, hogy sok esetben a család mérete lehetővé tette a szülők számára, hogy kijelöljék azt az örökösöt, aki megítélésük szerint a legalkalmasabb volt arra, hogy átvegye a gazdaságot. De felhasználva Yvan Droz megfogalmazását, aki a Jura kantonbeli családi gazdaságokat elemezve azt találta, hogy a gazdaság családon belül tartása azt is jelenti, hogy a gazdaság kielégítő működéséhez szükség volt arra, hogy számíthassanak a család összes tagjának támogatására.²² Először is a családi gazdaság értékbecslésének tekintetében, hisz azt nagyon sok esetben alulértékelték. Szükség

²¹ A szövetségi kormánzatnak készült jelentésben még 1940-ben is azt a tényállást hangsúlyozták, hogy a kisgazdaságok tulajdonosai agyondolgozzák magukat, de ez még inkább igaz volt feleségeikre. („Le surmenage use prématurément les paysans, et notamment les femmes.”)

²² Droz 2002: 214.

volt a leánytestvérek hozzájárulására, vagyis inkább kettős pénzügyi áldozatára: amikor kárpótlásuk kérdése napirendre került, az ő érdekeiket alig vették figyelembe a második világháborúig, és több mint valószínű, hogy a családi gazdaságon kívüli keresetük egy részét a birtok költségeinek fedezésére fordították. A fivérek beleegyezését szintén meg kellett szerezni, hisz számukra a birtok örökléséről való lemondás igen szigorú társadalmi következményekkel járhatott, gyakran elveszítették korábbi társadalmi státusukat. Az öregedő gazda segítő szándékára is szükség volt, mert ragaszkodása egy túlságosan nagyvonalú visszavonulási szerződéshez megghiúsíthatta a gazdaság továbbörökítését. Ezek a tényezők megmagyarázzák, hogy miért kellett néhány gazdaságot eladni az 1930-as években, miután az örökös képtelen volt a felhalmozódó adósság kamatait kifizetni.

Az utóbbi harminc esztendő folyamán, ellentétben a fentebbiekben elemzett gazdasági-társadalmi helyzettel, számos alapvető változás történt az agrárgazdálkodók családi kapcsolatrendszerében. A növekvő mértékű állami beavatkozás azt jelenti, hogy ez már nem pusztán a gazdának és családjának a „magánügye” volt. Három különleges jelentőségű döntés említhető a családi kapcsolatrendszerrel összefüggésben. A szövetségi kormányzat azon döntése, hogy megszünteti mindazon mezőgazdasági tulajdonosok támogatását, akik 65 éves korukban nem vonulnak vissza, felgyorsította az *inter vivos* birtokátadás folyamatát. Jelentős változás az is, hogy kibővült a gazdaság potenciális örökösének köre, amely most már magában foglalja az özvegy házastársat, s figyelemreméltó módon az özvegyasszonyt is. Az 1970-es évekig a törvényhozás és a jogtudomány az özvegy férfiakat és még inkább az özvegyasszonyokat – amennyiben felnőtt gyermekeik is voltak – kizárta a gazdaság tulajdonlásából. Először az 1971-es törvényhozás erősítette meg az özvegy jogait a gazdaságra, és még azt is elismerte, hogy a korábbi szabályok „nagyon szigorúak és igazságtalanok” voltak.²³ A törvény hangsúlyozta, hogy „természetesen a képességet, az életkort és az özvegy házastársat, valamint más körülményeket szintén figyelembe kell venni”. És végül a fiatalabb generációnak a gazdaságban végzett munkájáért járó, a tulajdonos által fizetendő kárpótlást is módosította a törvény néhány fontos vonatkozásban. Egyrészt a kedvezményezett körét kiterjesztette az unokákra is, s így az már nemcsak a házaspár gyermekeire korlátozódott. Másrészt, s ez döntő különbség, a kárpótlást akkor is ki kellett fizetni, ha a kedvezményezett úgy döntött, hogy nem él a tulajdonossal közös háztartásban.

Nem szabad alábecsülnünk e a fenti jogi változások jelentőségét, annál is inkább, mert ezeket fontos változások követték a társadalombiztosítás rendszerében is. Az 1947-ben bevezetett állami öregségi nyugdíj következményeként a visszavonulási szerződés veszített valamennyit a jelentőségéből, még akkor is, ha az 1960-as években szerkesztett szerződéseknek néhány szakasza még mindig súlyos terhet rakott a fiatal gazdák és feleségeik vállára, különösen, ha figyelembe vesszük a megnövekedett várható élettartamot. E szerződések egy részében még

²³ Message complémentaire [...] 8 mars 1971: 764.

mindig szerepelt az örökös azon kötelezettsége, hogy „gondoskodjon szüleiről a könnyű és nehéz időszakokban egyaránt”, a betegség és a kórházi kezelés költségeit még az 1980-as években is neki és családjának kellett viselnie.

Manapság azonban az agrártársadalomra nehezedő gazdasági nyomás, a paraszti család átalakulása a hivatalos képzésben bekövetkezett változások és a kibővülő munkaerőpiac következményeként, és végül, de nem utolsósorban a családi kapcsolatrendszer megváltozása az állami beavatkozás következtében átalakította az öröklési kultúrát és a családi gazdaság szerepét. Napjainkban már nem az a kérdés, hogy melyik gyermek öröklí a gazdaságot, hanem az, hogy vajon van-e a gyermekek közül olyan, aki kész elkötelezni magát (legyen fiú vagy lány utód), hogy folytatja a gazdálkodást a családi birtokon, és vállalja az azzal járó felelősséget is,²⁴ valamint a svájci törvények követelményei szerint birtokában van a „képeség”-nek, azaz a megfelelő szakmai képzésnek.

Fordította: *Pozsgai Péter*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Besitzwechsel der landwirtschaftliche Grundstücke, 1934.* (Statistische Quellenwerke der Schweiz 78.) Bern, 1938.
- Champagne, Patrick 2002: *L'héritage refusé. La crise de la reproduction sociale de la campagne française 1950–2000.* Paris.
- Die Entschuldung der schweizerischen Landwirtschaft und die Festigung des bäuerlichen Grundbesitzes. Eingaben des Schweizerischen Bauernverbandes an die Eidgenössischen Behörden, Bereinigter Entwurf vom 16. Okt. 1934.* Bern, 1934.
- Droz, Yvan 2002: Du lait comme valeur. *Ethnologie des fermes jurassiennes. Ethnologie française* 37. 209–219.
- Droz, Yvan – Forney, Jérémie 2007: *Un métier sans avenir? La Grande Transformation de l'agriculture suisse romande.* Genève–Paris.
- Eidgenössische Betriebszählung, September 1965.* Landwirtschaft. I/2. Bern, 1967.
- Head-König, Anne-Lise 2005: Saturation de l'espace foncier et logiques migratoires dans la campagne lucernoise, 1850–1914. In: Lorenzetti, Lugi – Head-König, Anne-Lise – Goy Joseph (szerk.): *Marchés, migrations et logiques familiales dans les espaces français, canadien et suisse, 18e–20e siècles.* Bern, 167–182.
- Head-König, Anne-Lise 2004: Emigration bernoise, accès à la terre et insertion dans la société d'accueil en Thurgovie à la fin du XIXe siècle. In: Béaur, Gérard – Dessureault, Chistian – Goy, Joseph (szerk.): *Familles, Terres, Marchés. Logiques économiques et stratégies dans les milieux ruraux (XVIIe – XXe siècles).* Rennes, 105–117.

²⁴ Champagne 2002: 134. k.; Droz–Forney 2007: 83. kk.

- Hauser, Albert 1984: Der Familienbetrieb in der schweizerischen Landwirtschaft. Eine historische und sozio-ökonomische Analyse. In: Hauser, Albert: *Mit Waldschritten gemessen. Land und Leute des alten und neuen Schweiz*. Zürich–München, 174–208.
- “Loi fédérale sur le maintien de la propriété foncière rurale du 12 juin 1951.” *Feuille fédérale* (1951). 2. 391–406.
- “Message du Conseil fédéral du 28 mai 1904.” *Feuille Fédérale* (1904). Berne.
- “Message complémentaire du Conseil Fédéral à l’Assemblée fédérale à l’appui d’un projet [...] modifiant le droit civil rural (Du 8 mars 1971).” *Feuille Fédérale* (1971). Berne.
- Pfenninger, Hans 1984: *Die geographischen Heiratsbeziehungen in der Gemeinde Bürglen und im Schächental/UR als Ausdruck der Berggebietsproblematik*. (Dipl.-Arbeit, Geographisches Institut, Universität Zürich.) Zürich.
- Studer, Othmar 1999: *Knechte im bäuerlichen Familienbetrieb. Anpassungsformen und Handlungsspielräume landwirtschaftlicher Angestellter im Kanton Luzern in der Zwischenkriegszeit*. (Liz.-Arb. Historisches Seminar, Universität Zürich.) Zürich.
- Ullmer, Rudolf Eduard 1878: *Commentar zum privatrechtlichen Gesetzbuche des Kantons Zürich 2*. Zürich.
- Wegmann, Dieter 1971: *Agrar- und Siedlungsgeographische Beiträge zur Gemeinde Amden*, (Dipl.-Arbeit Geogr. Institut, Univ. Zürich.) Zürich.